

SOCIAAL RECHT IN EEN EUROPESE JURIDISCHE OPLEIDING

1. INLEIDING

Moeten de nationale juridische opleidingen in de toekomst worden vervangen door een Europese juridische opleiding?

Deze vraag stond centraal tijdens de internationale conferentie van de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg, georganiseerd ter gelegenheid van haar tweede lustrum op 5, 6 en 7 september. De titel van de conferentie: *Legal education in the future; towards a European Law School?*

Twee belangrijke elementen van de Maas-trichtse juridische opleiding komen in deze titel tot uitdrukking. In de eerste plaats het belang dat wordt gehecht aan een voortdurend kritische en innovatieve houding ten opzichte van de onderwijsmethode en in de tweede plaats de aandacht voor de internationale dimensie van het recht.

Het doel van de conferentie was om te onderzoeken of er voldoende aanknopingspunten bestaan om een gemeenschappelijk Europees recht te onderwijzen in plaats van de gebruikelijke nadruk op de verschillen tussen de nationale rechtssystemen. Kernthema van de conferentie was derhalve het onderwerp of inderdaad gesproken kan worden van een Europees *ius commune*. Vervolgens zou de eventuele wenselijkheid of misschien zelfs noodzaak aan de orde moeten komen van de oprichting van een European Law School.

Omdat zowel de wortels als de ontwikkeling van de verschillende rechtsgebieden niet gelijk zijn, is gekozen voor een dominante rol voor werkgroepen waarin telkens de verschillende rechtsgebieden aan de orde kwamen. Er waren negen werkgroepen: staatsrecht, administratief recht, burgerlijk (proces)recht, handels- en ondernemingsrecht, rechtsvergelijking in traditie en op-

leiding, methodische en filosofische aspecten van Europese juridische integratie, sociaal-wetenschappelijke gezichtspunten op Europese rechtssystemen en hun integratie, en arbeids- en sociaal-zekerheidsrecht.

Daarnaast was er een aantal plenaire lezingen. Zij gingen over een Europese juridische opleiding in de 21ste eeuw, over de verschillen in de juridische opleiding in de EG-lidstaten, de perspectieven voor een hervorming van de Europese juridische opleiding, over de bescherming van het privéleven in Europa, de Amerikaanse juridische opleiding als model voor Europa en tot slot enkele concluderende beschouwingen.

In het onderstaande zullen we ons beperken tot de bevindingen van de werkgroep arbeids- en sociaal-zekerheidsrecht. Daarbij zij onmiddellijk aangetekend dat de resultaten niet in hoge mate afwijken van die van de andere werkgroepen, noch op het terrein van het zoeken naar gemeenschappelijke Europese rechtswortels en beginselen, noch ten aanzien van de eventuele vormgeving van een Europese opleiding. Voor de werkgroep waren vier preadviezen voorbereid (deze zullen, te zamen met alle andere, begin volgend jaar verschijnen bij Kluwer):

- prof. Beatrice van Buggenhout van de Katholieke Universiteit Leuven: *Emerging common European law in social security*;
- prof. Brian Bercusson van het Europees Universitair Instituut te Florence: *Law, legal education and practice and labour and social law*;
- prof. Rolf Birk van het Instituut voor arbeidsrecht en arbeidsverhoudingen in de

* Prof. mr. A.J.C.M. Geers is hoogleraar sociaal recht aan de Rijksuniversiteit Limburg. Mr. G.J.J. Heerma van Voss is universitair hoofddocent sociaal recht aan de Rijksuniversiteit Limburg.

EG te Trier: The teaching of labour law in a European Law School;

– prof. Alain Supiot van de universiteit van Nantes: Europe sociale: formation des juristes et ius commune.

In elk van de vier werkgroepen werd een preadvies behandeld. Door de sterke onderlinge verwevenheid van de problematiek zullen we de resultaten van de inleidingen en de discussies erover gegroepeerd rondom enkele thema's samenvatten, zonder daarmee overigens de illusie te hebben volledig recht te doen aan de papers en de rijke discussies daarover.

2. WAAROM EEN EUROPESE SOCIAALRECHTELIJKE OPLEIDING?

Alle deelnemers waren het erover eens dat een Europese sociaalrechtelijke opleiding gewenst zou zijn – nog los van de precieze inhoud en vorm daarvan. Een aantal doelstellingen werd daarbij aangegeven. De (komende) gemeenschappelijke markt en met name de daarmee samenhangende toenemende mobiliteit van ondernemingen en het vrije werknemersverkeer roepen specifieke arbeidsrechtelijke vragen op die beantwoord moeten worden door juristen met de daarvoor benodigde specifieke kennis. Dit laatste geldt ook ten aanzien van de Europese regelgeving en jurisprudentie. Voor de sociale zekerheid voegde Van Buggenhout eraan toe dat de problemen op dit terrein, mede onder druk van de economische crisis in veel EG-landen dezelfde zijn. Kennisname en leren van de oplossingen of mislukkingen bij anderen kan dan uiterst nuttig zijn.

Supiot ziet in dit verband drie doelstellingen vanuit drie verschillende perspectieven. In de eerste plaats het 'perspective eurocratique'. Daarbij gaat het vooral om de specifieke vorming van juristen die nodig zijn voor de Europese instellingen en organisaties. In de tweede plaats het 'perspective de l'effectivité' van het Europees sociaal recht. Bij dit perspectief gaat het niet om de vorming van (enkele) Europees-rechtelijke specialisten maar om alle nationale beoefenaars van het sociaal recht in de beginselen van het Europees sociaal recht in te wijden. In de derde plaats spreekt hij over het 'perspective d'intégration'. Dit laatste perspec-

tief is interessant omdat het als het ware de zaken omdraait. Begin maar met de opleiding en door vorm en inhoud van de opleiding groeit als het ware vanzelf een gemeenschappelijk sociaal recht. De opleiding dus als katalysator en inspirator voor een ius commune. Als voorbeeld noemt hij de VS waar de opleiding die in 1870 in Harvard werd gestart door Langdell het juridisch provincialisme in de VS oversteeg door bijvoorbeeld de plaatselijke 'juridische dialecten' te ontkennen, waardoor een belangrijke bijdrage werd geleverd aan de beweging om tot een landelijke unificatie van het recht te komen.

Tot slot: alleen al de toegenomen complexiteit van de nationale rechtssystemen zou moeten dwingen tot meer aandacht in de opleiding voor de bronnen, principes en methoden van 'legal reasoning' die gemeenschappelijk zijn in de Europese rechtscultuur (Van Buggenhout).

3. GEMEENSCHAPPELIJK EUROPEES SOCIAAL RECHT?

Algemeen was de conclusie dat van een gemeenschappelijk Europees sociaal recht (nog) niet gesproken kan worden. In het algemeen wordt het sociaal recht immers beheerst door sociale, culturele, historische en politieke determinanten van nationale oorsprong. Verzet tegen harmonisatie is juist om deze redenen vaak sterk. Dit ondanks de harmonisatie- en coördinatiepogingen van de EG. Met name Van Buggenhout wees ten aanzien van de sociale zekerheid op de weerstand van verschillende EG-landen tegen harmonisatie (niet tegen coördinatie!). Een weerstand die voortkomt uit angst voor verlaging van het nationale beschermingsniveau, in het algemeen voor bemoeienis met het eigen systeem van sociale zekerheid en de notie dat harmonisatie niet nodig is om Europese integratie te bereiken. Dit alles neemt natuurlijk niet weg dat, waar óók van een Europese (rechts)cultuur kan worden gesproken, er ook in het sociaal recht gemeenschappelijke elementen zitten.

Bercusson noemt twee benaderingen van het sociaal recht die kunnen dienen als basis voor de opleiding aan een European Law

School: de gemeenschappelijke historische ervaringen van de Europese landen en de internationale standaardnormen in het bijzonder van de ILO, de EG en de Raad van Europa. Volgens Bercusson is onderzoek naar gemeenschappelijke regels of principes in het sociaal recht ('common historical experience') vooral onderzoek naar onderlinge geschiedkundige verbanden en wederzijdse beïnvloedingen, zoals de invloed van Duitsland op Denemarken, van Frankrijk op België, 'the revolution wrought by Otto Kahn-Freud on British labour law (!)', en, recenter, de invloed van het Italiaanse arbeidsrecht op dat van Spanje. Deze wederzijds bilaterale beïnvloeding betekent echter niet dat daarmee ook sprake is van gemeenschappelijke regels of principes.

Wèl betekent de gemeenschappelijke geschiedenis van de Westeuropese landen voor het sociaal recht dat er een aantal gemeenschappelijke kenmerken of issues bestaat zoals de grondtrekken van de arbeids-overeenkomst en de recente in zwang geraakte afwijkingen van het archetypische model, gelijke behandeling, vrijheid van organisatie en onderhandelen, bescherming van veiligheid en gezondheid, garanties op het gebied van de sociale zekerheid etcetera. Bercusson benadrukt echter dat het hier vooral gaat om gemeenschappelijke kenmerken die dan ook het best in termen van problemen of issues, gemeenschappelijk in de Westeuropese landen beschreven kunnen worden, en die vervolgens meestal het onderwerp zijn van wettelijke regelingen. Birk sluit hierbij aan als hij zegt dat wel in het algemeen een gemeenschappelijk principe in het sociaal recht te vinden is – althans voor wat betreft het civielrechtelijk gedeelte – dat erop neerkomt dat de vrijheid om te contracteren voor de werkgever beperkt is ten faveure van de positie van de werknemer, maar dat de precieze consequenties, bijvoorbeeld in de concrete nationale regelgeving en jurisprudentie, van dit beginsel uiteenlopen in de verschillende landen. Een dergelijk verschil constateert hij bijvoorbeeld ook ten aanzien van de manieren waarop in de verschillende landen belangengeschillen in de arbeidsverhoudingen worden aangepakt. Binnen het sociaal recht zijn er bovendien belangrijke verschillen in 'gemeenschappelijkheid': het individuele arbeidsrecht bijvoorbeeld heeft

meér gemeenschappelijk dan het collectieve.

Ten aanzien van zijn tweede benadering die sociaal recht een basis moet geven voor een Europese opleiding, namelijk het bestaan van internationale Europese standaardnormen (hij verwijst daarbij met name naar het recente Protocol inzake nieuwe werknemersrechten ter uitbreiding van het Europees Sociaal Handvest), formuleert Bercusson een aantal problemen – die trouwens ook voor het nationale sociaal recht (in elk geval voor het Nederlandse) geconstateerd kunnen worden. Het zijn problemen van handhaving, van principe (bedoeld is vooral de verschillende inspiratiebronnen waaruit de regels zijn voortgekomen; van bijvoorbeeld het tripartitisme van de ILO tot de fundamentele rechten en vrijheden van de Raad van Europa) en van werking en concreetheid (bijvoorbeeld de algemene betekenis en vage formuleringen van veel ILO-conventies).

Overeenstemming bestond er in de werkgroep over een belangrijke conclusie ten aanzien van gemeenschappelijke regels en beginselen in het sociaal recht, zoals die eveneens geformuleerd werd door Bercusson. "To look to common rules and principles as a potential basis for European legal education in labour and social law requires some care. If by "common" is meant rules or principles with the same or similar formal content, such an approach runs the risk of violating a first lesson of comparative law: do not begin with a comparison of rules and principles, but with functions; seek the functionally equivalent rules, however different their formal content. If, however, what is meant is that the rules and principles have in common the attempt to resolve the same or similar problems, this danger is avoided, and may perhaps be a useful basis for a beginning."

4. INPASSING IN DE OPLEIDING

Welke plaats zou het gemeenschappelijke Europese sociaal recht in de rechtenopleiding moeten krijgen?

In de eerste plaats is van belang dat de plaats van het sociaal recht in de juridische opleidingen per land nogal uiteenloopt. Dit

komt vooral voort uit het relatief jonge karakter van het vak. Het moment waarop het vak erkend werd als wetenschappelijke discipline is ook erg verschillend. In Groot-Brittannië bestaat het sociaal recht als aparte juridische discipline pas sinds de jaren zestig. In Duitsland werd begonnen na de Eerste Wereldoorlog. In Nederland werd in de jaren twintig de eerste leerstoel ingesteld, in Frankrijk en België pas na de Tweede Wereldoorlog. In andere landen ontwikkelde het arbeidsrecht zich vanuit het privaatrecht: in Italië en Zweden in de jaren zestig. In Denemarken bestaat nog steeds geen aparte leerstoel.

De plaats van het sociaal recht in de juridische opleiding en de aanpak wisselen ook sterk per land. In Denemarken speelt het vooral een rol in de economische faculteiten, in Zweden is het vak daarentegen wel belangrijk in de juridische opleiding. In Nederland is het vak in veel faculteiten niet verplicht; de positivistische benadering overheerst. In Duitsland wordt het onderwerp zeer belangrijk gevonden. Dit geldt ook voor Italië, maar hier is de benadering heel anders: veel minder dogmatisch en meer in relatie met arbeidsverhoudingen. In Frankrijk en België ten slotte is het vak verplicht. Meestal gaat het hierbij dan vooral om arbeidsrecht; de positie van het sociale-zekerheidsrecht is relatief nog zwakker, hoewel dit minder geldt voor België.

Ten aanzien van de inrichting van een Europese juridische opleiding zijn diverse opties denkbaar. De meest verstrekkende is het creëren van een geheel nieuwe opleiding; de Europese rechtenstudie. Deze zou – naar Amerikaans voorbeeld – gedurende de eerste jaren gemeenschappelijk Europees recht doceren. Pas aan het einde van deze studie zouden de specifieke vaardigheden worden onderwezen die nodig zijn om als jurist in het eigen nationale rechtstelsel te kunnen werken. Het minst vergaand lijkt invoering van een vak binnen de bestaande juridische opleiding. Aldus schetste Bercusson het volgende scala in toenemende mate van ambitieusheid:

1. Europees sociaal recht als substantieel bestanddeel in een bestaande doctoraal cursus in het Europees Gemeenschapsrecht;
2. invoering van een speciale cursus Euro-

- pees sociaal recht in de doctoraalstudie;
3. het ontwikkelen van speciale zomerscholen op het gebied van het Europees sociaal recht;
4. toevoegen van een optioneel vervolgjaar op de nationale juridische opleiding teneinde een specialisatie te verwerven in Europees sociaal recht;
5. de oprichting van afzonderlijke nationale of internationale instituten ter aanvulling van de nationale opleidingen, met nadruk op Europees sociaal recht;
6. het creëren van nieuwe Europese juridische opleidingen met een specifiek Europese structuur/inhoud/methodologie, die ook een element van Europees sociaal recht zouden bevatten.

De eerste twee opties bestaan reeds aan enkele Nederlandse universiteiten. In andere landen, zoals het Verenigd Koninkrijk, is de inbreng van Europees Recht in de normale juridische opleiding echter zeer gering. Dit heeft te maken met diverse oorzaken, zoals een minder praktijkgericht karakter van de juridische opleiding en een nog sterk nationaal bepaalde rechtscultuur (Bercusson). Ook in Duitsland blijkt het zeer moeilijk om Europees recht in de rechtenopleiding te introduceren. Daarnaast werd opgemerkt dat het onderwerp daarvoor te gecompliceerd zou zijn (Lichtenberg, Bremen). Het nadeel van een studie in de doctoraalfase is verder de geringe voorkennis van de studenten.

Maar ten dele is een en ander te wijten aan de gebrekkige kennis van de huidige docenten van Europees recht. Gesuggereerd werd dat ook zou kunnen worden begonnen met het organiseren van cursussen voor Europese juridische docenten, teneinde via hen de inbreng van Europees recht in de bestaande opleidingen te bevorderen. De Erasmus-cursussen vallen binnen de tweede optie. De opzet van deze cursussen loopt sterk uiteen. Op het gebied van het sociale-zekerheidsrecht is een Erasmusprogramma ontwikkeld, dat zowel vergelijkend als Europeesrechtelijk is ingericht. Het Erasmus-systeem heeft evenwel het nadeel dat het is gebaseerd op uitwisseling, zodat evenveel studenten terugkomen als worden uitgezonden. Dit is om praktische redenen niet altijd te realiseren en dwingt de universiteiten in kleine taalgebieden cursussen

te geven in vreemde talen (Van Buggenhout).

Het derde concept (zomerscholen) is reeds beproefd door de universiteiten van Siena (Italië), Szeged (Hongarije) en sinds kort ook Bologna (Italië). Als bezwaar tegen deze methode werd aangevoerd dat de cursussen veelal kort duren en weinig belangstelling trekken.

Het vierde model (een post-doctoraal jaar) zou kunnen worden opgezet binnen het nationale systeem of in samenwerking met buitenlandse universiteiten. Sommige Britse universiteiten staan rechtenstudenten bijvoorbeeld toe om een post-doctoraal jaar door te brengen aan een continentale universiteit. De *Masters-opleiding (LL.M.)* van de Universiteit van Londen biedt drie vakken op het gebied van het arbeidsrecht, waaronder vergelijkend en internationaal arbeidsrecht.

Het vijfde model (afzonderlijke instituten) bestaat reeds in het 'Europa College' in Brugge, het 'Europees Universitair Instituut' in Florence en het 'Instituut voor arbeidsrecht en arbeidsverhoudingen in de Europese Gemeenschappen' te Trier. Zij kennen echter nog geen Europees-juridische opleidingen waarin het sociaal recht voorkomt. Daarnaast is er sinds 1968 het 'Europees Instituut voor Sociale Zekerheid' te Leuven. Dit instituut heeft bijna 300 leden die onderzoek doen naar sociale zekerheid vanuit verschillende disciplines, zoals recht, economie, sociologie, actuariële wetenschap etc.

Als bezwaar van dergelijke instituten noemde Supiot dat zij betrekkelijk kostbaar zijn en er slechts weinigen van profiteren. Niettemin lijkt de onderlinge confrontatie van studenten uit verschillende landen, zoals die van 1962 tot 1976 ook plaatsvond in de Internationale School voor Rechtsvergelijking te Triëst, belangrijk voor de bevordering van de Europese dimensie. Hij bepleit daarom de vorming van een netwerk van opleidingsteams. Net als bij de universiteit van de Middeleeuwen zou dan de mobiliteit van (post-doctorale) studenten en docenten op veel grotere schaal mogelijk worden, hetgeen hun concrete ervaring biedt met de culturele verscheidenheid die alle Europese juridische debatten domineert. Van Buggenhout wees overigens

juist op de bezwaren van de Middeleeuwse universiteit: te weinig oefening in de voor de nationale rechtspraktijk noodzakelijke vaardigheden.

Het zesde model lijkt meer een mogelijk eindpunt. Het heeft thans als bezwaar dat het nationale recht er betrekkelijk weinig aandacht in krijgt. De breuk met de traditionele opleiding waarin – ook in het sociaal recht – in de meeste landen nog voor 90 procent nationaal recht wordt gedoceerd is te groot. Volgens sommigen is het juist van groot belang dat er een basiskennis is van het nationale stelsel (Supiot, Birk).

Anderen wezen op het belang van aansluiting bij de behoeften van de praktijk. Deze behoefte verschilt erg per land. Het aantal zaken bij de rechtbank in het arbeidsrecht loopt ook nogal uiteen per land (Bercusson). Aangezien er (buiten Brussel) nog weinig Europese praktijkjuristen zijn zou derhalve de behoefte aan een dergelijke opleiding nog niet groot zijn.

In de discussie kwam de vraag aan de orde of er niet twee soorten juristen zouden ontstaan: juristen met een grote Europese kennis, naast juristen met een vooral nationale opleiding. Dit zou dan corresponderen met twee soorten van praktijkvoering door juristen: de grote kantoren met hun internationale contacten naast de kleine met een voornamelijk nationale praktijk. Anderzijds moet men zich niet blindstaren op de procespraktijk. Bedrijfsjuristen worden meer en meer geconfronteerd met verschillen in sociaalrechtelijke regelingen van de verschillende landen.

5. | INHOUDELIJKE EN PRAKTISCHE PROBLEMEN

Bij de invoering van Europees juridisch onderwijs kan gedacht worden aan hetzij aparte, nieuwe cursussen, hetzij aan de aanpassing van het bestaande onderwijs. In het eerste geval dreigt het gevaar dat de juridische opleiding een Europees vernisje krijgt, zonder werkelijk diepgaande invloed (Van Buggenhout). Veel uitdagender is het veranderen van de bestaande opleiding, maar daarbij doemen de nodige problemen op. Inhoudelijk lijkt het niet eenvoudig een mengeling tot stand te brengen van de verschillende nationale benaderingen van het sociaal recht. Zo wilde Bercusson dat dit on-

derwijs de aandacht vestigt op een aantal inhoudelijke problemen die Europese landen gemeen hebben en dat regels en instellingen die hen beheersen worden onderkend, uiteengezet en geanalyseerd. Daarnaast zou het groeiende aantal internationale regels moeten worden bestudeerd. Volgens hem tenderen degenen die zich bezig houden met Europees sociaal recht naar een meer sociaal-wetenschappelijke benadering, waarbij gebruik wordt gemaakt van verwante disciplines als arbeidsverhoudingen, arbeidseconomie, arbeidssociologie en sociaal beleid. Daarentegen wilde Supiot de nadruk leggen op de aanvaarde normen, de *communautaire* juridische concepten en de invloed daarvan op het nationale recht.

Fitzpatrick (Newcastle-upon-Tyne) betoogde dat uitgaande van Europese concepten, vergeleken zou kunnen worden hoe het nationale recht hierop reageert. Birk zou er voorstander van zijn te beginnen met de gemeenschappelijke concepten. Als tweede stap zouden deze beginselen worden gecompleteerd door ze te gebruiken in een nationaal rechtstelsel, te weten van het land waar de betreffende universiteit is gevestigd. Daarna zou als derde stap het recht van een ander land kunnen worden toegevoegd, teneinde iets te kunnen leren van de verschillende oplossingen en van de waarde van de gemeenschappelijke beginselen. Bij de tweede en derde stap zouden vooral concrete rechterlijke uitspraken gebruikt moeten worden.

Hiermee komen we op het punt van de per land uiteenlopende doceermethoden. Voor een Europese opleiding zou het volgens Birk voor de hand liggen alle methoden te gebruiken die in de EG-lidstaten worden gehanteerd. Het gaat hierbij vooral om (1) systematisch ingerichte colleges, (2) bespreking van concrete casus en (3) systematische methoden om een concrete casus op te lossen. Sommige landen combineren de eerste methode met de tweede (Engeland) of met de derde (Duitsland). In landen als Frankrijk, Italië en Spanje is echter alleen de eerste methode gebruikelijk en is praktische oefening van ondergeschikt belang. Daarnaast kennen de landen ook verschillende stijlen van juridische argumentatie. Deze komen tot uitdrukking in rechterlijke

uitspraken, maar ook in het onderwijs. Het eerste praktische probleem betreft de taal. Van de docenten en studenten zal de nodige talenkennis worden gevraagd. Wanneer men werkelijk rechtsvergelijkend gaat doceren kan immers niet worden volstaan met documenten van de Europese Gemeenschap in de eigen taal. Zo acht Birk voor docenten en studenten de kennis van een andere vreemde taal naast Engels onontbeerlijk. De docent moet bovendien ervaring hebben met rechtsvergelijking. De student moet kennis hebben van het nationale sociaal recht. De meeste studenten zullen hieraan pas op post-doctoraal niveau voldoen. Overigens reageerde Fitzpatrick door op te merken dat Birk zoveel eisen stelde aan docenten en studenten, dat Birk zelf waarschijnlijk de enige zou zijn die de cursus kon geven en volgen.

Een ander meer inhoudelijk probleem bij het gebruik van de taal wordt gevormd door de verschillen tussen de rechtstaal van de verschillende landen. Het nationale recht hanteert de taal van het eigen land, dat een uitdrukking vormt van de juridische en culturele traditie van dat land. Het is soms moeilijk om met die taal het recht van een ander land en concepten die geen wortels hebben in de eigen culturele achtergrond te beschrijven. Dezelfde term kan bovendien in de verschillende landen een verschillende betekenis hebben. Het is ook de vraag of het juist is dat een belangrijk deel van de opleiding wordt gegeven in een vreemde taal. Dit is met name een dilemma in de kleinere taalgebieden, zoals het Nederlands sprekende gebied.

Tegenstanders vrezen dat het toenemende gebruik van vreemde talen in het onderwijs de kennis van het Nederlands en zijn bruikbaarheid voor onderwijsdoeleinden bedreigt. Het zal wel niet toevallig zijn dat deze opmerking uit België kwam (Van Buggenhout). Aangezien het voor de hand ligt dat veelvuldig Engels zal worden gebruikt, werd deze bezorgdheid echter ook getoond door Franse deelnemers. Zo dreigt de gemeenschappelijke taal een slecht Engels te worden. In elk geval zal voldoende taalonderricht beschikbaar moeten zijn. Daarnaast waarschuwde Supiot voor het gevaar van het creëren van een juridische Toren van Babel, dan wel van een juridisch espe-

ranto: een taal die zijn bovennationale roeping betaalt met een geringe toepassing buiten een kleine kring van ingewijden.

Een volgend probleem is dat er thans nog slechts een begin van onderwijsmateriaal beschikbaar is. Zo bestaat er voor het arbeidsrecht een rechtsvergelijkende studie onder redactie van Blanpain.¹ Op basis van dit boek kunnen echter geen actuele rechterlijke uitspraken worden besproken. Volgens Birk vormen nog steeds de rechterlijke uitspraken van de verschillende landen de beste bron voor de ontwikkeling van gemeenschappelijke arbeidsrechtelijke beginselen. Er is wel een verzameling van dergelijke uitspraken,² maar deze is nog niet erg uitgebreid. Ondanks de waardevolle rechtsvergelijkende encyclopedie onder redactie van Blanpain³ is het voor een goed begrip van nationaal arbeidsrecht noodzakelijk kennis te nemen van nationale publikaties, waarbij het voor een buitenstaander nog een probleem is de kwaliteit daarvan te beoordelen. Wat betreft het sociale-zekerheidsrecht vallen hier de uit het Erasmus-programma voortvloeiende publikaties onder redactie van Pieters te noemen.⁴

6. PERSPECTIEF

De conclusie van de discussies was dat in het algemeen het meest gevoeld werd voor een

post-doctorale opleiding, waarbij specialisatie in het sociaal recht mogelijk is. Dat zou kunnen als onderdeel van een algemene opleiding of als een gespecialiseerde sociaalrechtelijke opleiding. Het eerste probleem lijkt hierbij van praktische aard: hoe valt zo'n opleiding te financieren nu de ERASMUS-programma's niet zijn gericht op post-doctoraal onderwijs.

De gedachte van een complete Europese juridische opleiding blijft vooralsnog toekomstmuziek. Wel lijkt het duidelijk dat de verdere ontwikkeling van onderwijs op dit gebied zal kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van gemeenschappelijke Europese juridische concepten, die meer zullen zijn dan Orwelliaanse 'Newspeak' (term van Supiot) en aan de ontwikkeling van het Europese onderwijs van de toekomst.

1. R. Blanpain (ed.), *Comparative Labour Law and Industrial Relations*, vierde druk, Deventer 1990.

2. *International Labor Law Reports*.

3. R. Blanpain (ed.), *International Encyclopaedia for Labour Law and Industrial Relations*, Deventer (losbladig).

4. Danny Pieters a.o., *Introduction into the Social Security Law of the Member-States of the European Community*, Brussel/Antwerpen/Apeldoorn 1990 en Danny Pieters (ed.), *Social Security in Europe, Miscellanea of the Erasmus programme of Studies Relating to Social Security in the European Communities*, Brussel/Antwerpen/Apeldoorn 1991.